

POLJOPRIVREDNE ŠKOLE U CRNOJ GORI

Savo Lekić

The author deals with the circumstances of establishment of the first Montenegrin School of agriculture which was opened in 1875 in Danilovgrad, the history of that school, its professors and students and their credit for the development of agriculture in Montenegro.

*De je zrno klicu zametnulo,
Onđe neka i plodom počine*
Njegoš

Ideje i začeci organizovanog školstva u Crnoj Gori

U toku svog milenijumskog postojanja Crna Gora je vodila neprekidnu borbu protiv raznih osvajača za očuvanje svoje slobode i nezavisnosti. O toj neprestanoj borbi i mentalitetu Crnogoraca značajna zapažanja objavili su u svojim knjigama istaknuti strani pisci, novinari, umjetnici, istraživači i velikodostojnici. „U figurativnom smislu, Crna Gora jeste Robin Hud Evrope, neustrašivi šampion slobode, koji već stotinama godina, s frulom Slobode na usnama, ne bojeći se ljudi a bojeći se jedino Boga, stoji i sučeljava se užasnim prizorima.

U međuvremenu su se njeni sinovi, razjareni, borili za svoje živote. Vojskama najmoćnijih sila na svijetu nije polazilo za rukom da suzbiju njihovu nenadmašnu kuražnost, niti da savlada njihovu nezaustavljivu odbranu.“¹

Suočena sa stalnom opasnošću spolja i sa nepremostivim teškoćama unutar zemlje, Crna Gora se nije mogla razvijati u prosvjetnom i kulturnom pogledu kao ostale zemlje Evrope, u kojima je proces organizovanog školstva i kulture već bio u znatnoj mjeri poodmakao. No, Crna Gora je ipak sačuvala svoju duhovnost i kulturu, svoju filozofiju života i izuzetno vrijednu usmenu tradiciju.

Krajem 18. vijeka, pod uticajem ideja prosvijećenosti u Evropi, u Crnoj Gori se javljaju ideje o osnivanju „malih škola“ i nabavci štamparije, a zatim i ustanova višeg nivoa, po ugledu na druge zemlje. Prve ideje i začetke organizovanog školstva u Crnoj Gori vezujemo za djelatnost vladika Petra I i Petra II, koji su bili najumniji i najobrazovaniji ljudi svoga doba, učitelji i vaspitači naroda. „Cio narod bio je njihov slušalački auditorijum, a oni, svaki u svoje vrijeme, njegovi neumorni predavači.“²

Odmah po stupanju na vladičansku stolicu Petar I preduzima prve korake za otvaranje škola u Crnoj Gori, obraćanjem Rusiji i drugim zemljama za materijalnu pomoć, jer je njegova zemlja „lišena mnogih opštekorisnih ustanova i svega što nauka dati može.“³ On se dopisivao i sa Dositejem Obadovićem, koji je bio emotivno vezan za Crnu Goru (1764. god. vladike Sava i Vasilije zaredili su Dositeja za sveštenika u manastiru Stanjevići). Željeli su da on bude osnivač „male škole“ u Crnoj Gori. No, iako ova ideja nije ostvarena, Petar I nikad nije napuštao pomisao za otvaranje škole i štamparske djelatnosti.

---

¹ Roj Trevor, „Crna Gora zemlja ratnika“, Matica, br. 40, 2009, str. 176.

² D. Živković, *Istorija crnogorskog naroda*, tom II, Cetinje 1992, str. 549.

³ D. Živković, isto, str. 549.

Jedino mu je preostalo da pri kraju svog života pripremi svog nasljednika mladog Radivoja, da posveti pažnju prosvjetiteljskom radu u Crnoj Gori. Njegošev učitelj postaje Sima Milutinović-Sarajlija, tada najpoznatiji srpski pjesnik i vladičin sekretar. Na samom početku Njegoš će u središte pažnje postaviti osnivanje „školskog zavoda“. U pismu Jeremiji Gagiću, Srbinu iz Gruže kod Kragujevca, na dužnosti ruskog vicekonzula u Dubrovniku, povodom otvaranja „male škole“, Njegoš ističe da će njegovo „otačastvo“ napredovati u naukama i prosvjećivanju kad njegova zemlja bude imala „prve prosvijećene i vjerne sinove.“⁴

Prvu organizovanu, regularnu školu u Crnoj Gori otvorio je Njegoš oktobra 1832. godine u Gornjem Brčeoskom manastiru. To je bila škola za obuku sveštenika i vojnih starješina u trajanju od sedam mjeseci, a nastavu je izvodio užički episkop Nikifor Maksimović Vukosavljević, koji je bio protjeran iz Srbije. Druga organizovana prosvjetna ustanova u Crnoj Gori, prevashodno svjetovnog profila, pod nazivom Cetinjska mala škola, osnovana je 1834. godine pri Cetinjskom manastiru. Njen prvi učitelj bio je Petar Ćirković, pravoslavac iz Kotora. Škola je imala 30 učenika, muškaraca dječaćkog doba, porijeklom iz uglednih porodica. Prva generacija nije uspjela ni da dobije svjedočanstva o završenoj školi, jer je 1837. godine već morala da ode na bojno polje. Ova škola je, nesumnjivo, imala veliki značaj, jer je trebalo da opismenjeni mladi ljudi postanu popovi, učitelji, kapetani, sudije, vojvode i serdari. Njegoš se time nije u potpunosti zadovoljavao, jer je želio da se crnogorski mladići školuju na višim školama u Rusiji i drugim zemljama. Prve pitomce na doškolovanje, uz odobrenje ruskog dvora, uputiće u Rusiju. Međutim, zbog nedovoljnog predznanja ovi mladići nijesu mogli pratiti nastavu na višim školama, pa su prelazili u

---

⁴ „Pismo Jeremiji Gagiću“, iz decembra 1831. god.

vojnu službu i ostajali u Rusiju. Njegoš je u početku pretežno slao svoje mladiće u Rusiju, a zatim većinom u Srbiju, jer su se lakše mogli prilagoditi radu i potrebama svoje zemlje (zbog jezika, blizine i sl.). Iste godine kada je osnovana cetinjska mala škola Njegoš je iz Rusije nabavio i štampariju, za čiju nabavku je bila pokrenuta inicijativa prije nekoliko godina.

Njegoš je 1845. godine poslao dva mladića na doškolovanje u Srbiji, s preporukom Iliji Garašaninu, tvorcu „Načertanija“: „Koliko mi je god moguće bilo, toliko sam se trudio, pa i sad se neprestano trudim, kako bih malo po malo rasprostranio među ovim narodom obrazovanje i na taj konat zaveo sam za sad malu, a povremeno nastojim osnovati i više škole, jer sam svjestan da su one najpouzdanije sredstvo kojim jedan narod do obrazovanja i prosvještenija doći može.“⁵ Mladići su upućeni u Srbiju s Njegoševom porukom „da ne izgube ni malo od svoje dične narodnosti (crnogorske)“. Poslije proglašenja Knjaževine Crne Gore još više je isticana potreba za školovanjem darovitih dječaka, pa knjaz Danilo šalje odabranije mladiće u Rusiju, Austriju i Francusku da se školuju o trošku tih država. Uostalom, na podizanje prosvjete i kulture uticale su znamenite vladike Petar I i Petar II i svojim književnim radom. Njegoševo pjesničko djelo doseglo je neslućene domete u svjetskoj književnosti.

Zahvaljujući konsolidaciji države u drugoj polovini 19. vijeka, u Crnoj Gori se stvaraju sve povoljniji uslovi za razvoj prosvjete i kulture i školovanje mladih ljudi u Evropi. Knjaz i kasnije kralj Nikola, francuski đak, pjesnik i državnik evropskog renomea, ulagaće velike napore i postići zapažene uspjehe u ekonomskom, prosvjetnom i kulturnom razvoju svoje zemlje, koju je početkom 20. vijeka u znatnoj mjeri približio Evropi. Uporedo sa opštedruštvenim razvojem bilo je potrebno otvarati srednje škole iz raznih oblasti. Do tada su u skoro svim selima bile

---

⁵ „Pismo Jeremiji Gagiću“, od 12. 04. 1845. god.

otvorene samo osnovne škole. I u ovom periodu vođene su stalne borbe protiv nadmoćnijeg neprijatelja za očuvanje slobode, ali je Crna Gora, zahvaljujući heroizmu i pregalaštvu Crnogoraca, postala slobodna i nezavisna država, priznata od velikih sila na Berlinskom kongresu 1878. godine, sa znatnim proširenjem svoje državne teritorije. Crnogorski suveren je, u cilju podizanja opšteg kulturnog nivoa svog naroda, primao u Crnu Goru mnoge učene ljude tog vremena, koji su svojim znanjem doprinosili unapređivanju raznih oblasti života. Prisjetimo se: Bogišića, Rovinjskog, Kovaljevskog, Adameca, Matavulja, Zmaja, Milana i Laze Kostića, Đorđa Radića i drugih brojnih naučnika i književnika, čijeg se prestiža ovaj mudri vladar nije plašio. Njemu je bio stalno na umu ekonomski prosperitet i izlazak zemlje iz vjekovne zaostalosti. Da bi se to postiglo, trebalo je obrazovati sopstveni kadar u skladu sa evropskim uzorima za razne oblasti društvenog života. I već u septembru 1869. godine na Cetinju je počela sa radom Bogoslovija za školovanje sveštenika i učitelja, koju su pohađali učenici sa završenom osnovnom školom. Iste godine osnovan je Ženski, Djevojački institut na Cetinju, koji je finansirala ruska vlada. U početku je Djevojački institut bio niža, a potom srednja škola za unapređivanje ručnog rada i domaćeg gazdinstva, kao i za osposobljavanje učitelja za rad u osnovnim školama. Ženski institut smatran je prvom srednjom školom u Crnoj Gori. Četiri godine prije, 1865. godine na Cetinju je osnovana škola za vojničku obuku, a organizovani su i razni kursevi za brojne specijalizacije u vojsci. Prva opšteobrazovna srednja škola (niža gimnazija) biće otvorena tek 1880. godine na Cetinju. Kako je poljoprivreda tada bila jedina privredna grana u Crnoj Gori, sve izraženije je isticana potreba za školovanjem poljoprivrednika. Iz te potrebe biće osnovana niža zemljodjelska (poljoprivredna) škola, jedna od prvih srednjih škola u Crnoj Gori. Kako je u Crnoj Gori u dugom periodu primjenjivan primitivni način u

poljoprivrednoj proizvodnji i ostvarivani mali prinosi u gajenju raznih kultura, to se od početka 70-ih godina 19. vijeka sve više govori o unapređivanju zemljoradnje i stočarstva i obravozanim poljoprivrednicima. U tadašnjim sredstvima informisanja, u prvom redu u listu „Glas Crnogorca“ isticana su iskustva iz oblasti poljoprivredne proizvodnje u drugim razvijenim zemljama, koje je trebalo primjenjivati i u našim uslovima. A to je bilo moguće organizovanim školovanjem poljoprivrednog kadra.

Knjaževska crnogorska zemljodjelska (poljoprivredna) škola u Danilovgradu

Kada se govori o poljoprivredi, kao privrednoj grani u tom periodu, potrebno je ukazati na osnivanje prvih poljoprivrednih škola u Crnoj Gori. U to vrijeme za ovu vrstu škola bio je uobičajen naziv „zemljodjelska“ škola, pa je tako i glasio zvaničan naziv prve škole ove vrste, otvorene 1875. godine u Danilovgradu. „Znanja iz poljoprivrede, i to praktična, sticala su se u osnovnoj školi, koja je morala imati svoju baštu. Učitelj je bio obavezan da uči djecu vrtlarstvu, voćarstvu i upoznavanju drugih poljoprivrednih poslova. Mada nije postojala poljoprivredna škola, ipak se poljoprivredi poklanjala određena pažnja u već postojećim srednjim stručnim školama, pa čak, kako kaže Rovinski, i u Statutu Ženskog instituta predviđena su znanja iz zemljoradnje i stočarstva. U nastavi prirodnih nauka, kako kaže Rovinski, obraćala se pažnja na njihovu primjenu u poljoprivredi. Zato je razumljivo što je prva stručna škola bila poljoprivredna... Pošto u Crnoj Gori nije bilo domaćih snaga – stručnih kadrova za sprovođenje važnih ekonomskih reformi, angažuju se strani stručnjaci iz Srbije, Poljske, Dalmacije.“⁶

---

⁶ Dr B. Marović, *Ekonomska istorija Crne Gore*, 2006., str. 177, 178.

„Tako su pripreme za otvaranje jedne stručne škole za potrebe poljoprivrede počele da se realizuju krajem 1874. godine, kada su tri mladića upućena u neku inostranu zemljoradničku školu da bi se poslije kraće pripreme angažovali u školi.“⁷

Na molbu školskog nadzornika Milana Kostića, dr Đorđe Radić uputio je crnogorskim učiteljima 20 vrsta sjemena za razne zeleni i povrće, sa uputstvom kako treba praviti rasadnik.⁸

Pripreme za otvaranje zemljodjelske škole otpočele su 1874. godine. „Narod crnogorski, koliko mu je zemljište krševito, živi poglavito od zemljoradnje i stočarstva. No, možemo kazati, jedini, ali svakojako su mu to prvi i najvažniji izvori njegova življenja. U pohvalu radinosti našega naroda moramo istinu izreći da je vrijedan i trudoljubiv, više nego se misli i nego bi se vjerovati moglo, osobito da se uzme u obzir da je nazad dvajest godina i mišlju bio daleko od svojega rada. Takve su prilike bile. Borba za slobodu trebala je njegovu mišicu i nije mu dopuštala da plugom i motikom zamijeni svijetlo oružje... Ratovi su prestali, a nastali dani uređenoga unutrašnjeg državnog života. A ta okolnost uputila je narod na rad, a vladi njegovoj nametnula dužnost da radinost u zemlji unapređuje, jer je to jedini put koji vodi narodnom blagostanju. Iz toga kakva se potreba pokazuje? Da narodu treba nauke, nauke zemljodjelske. Ovu potrebu naša je vlada uvidjela i sada smo u stanju sa osobitom radošću javiti da je naš svijetli Gospodar odlučio da se idućijem proljećem otvori zemljodjelska škola.“ Nužne pripreme za zemljodjelsku školu već su preduzete, i mjesto joj je određeno u Danilovgradu u Brdima, koje jeste najzgodnije, jer ne samo da je to, takoreći, sredina naše otadžbine, nego su tamo odmah i plodna polja bjelopavlička, na koja će sjeme iz ove blagodetne škole prvo pasti, i koja mogu i moraju postati izobiljnom žitnicom Crne

---

⁷ Dr Đ. Pejović, *Crna Gora u doba Petra I i Petra II*, 1981, str. 138.

⁸ Milan Kostić, *Škole u Crnoj Gori*, Pančevo 1876, str. 144.

Gore... Osim naprednoga obrađivanja zemlje, raširiće ova škola u narodu nauk o gajenju i njegovanju stoke, kojom smo bogati. Vinogradi naši rađaju više po prirodi nego usljed rada oko njih. Osobita kakvoća našega vina, naročito crmničkog, gubi mnogo od svog svojstva, jer ga ne umijemo ni raditi ni držati... Ukratko, zemljodjelska škola naučiće i usavršiti nas u našem dosadašnjem radovima i oni će nas uputiti na druge koje smo mi do sada iz neznanja ili napustili, ili ih ni preduzimati nijesmo mogli.⁹

Iz obavještenja o pripremama za otvaranje škole moglo se zaključiti da će to biti zemljodjelska škola opšteg smjera za biljnu i stočarsku proizvodnju. Da je vlada sa svom ozbiljnošću prišla ovom zadatku, može se zaključiti po tri puta objavljenom konkursu („stečaju“) u listu „Glas Crnogorca“ za izbor upravitelja škole. Na „stečaju“ se javio i bio izabran dr Đorđe Radić, koji je po svojim stručnim radovima (Mala zemljodjelska čitanka i Očenje) bio i do tada poznat u Crnoj Gori.

Dr Đorđe Radić rođen je 22. aprila 1839. godine u Velikom Bečkereku u Bačkoj. Poljoprivrednu školu završio je u Karlovcima kod Praga, u Češkoj. 1859. godine položio je tzv. veliki poljoprivredni ispit sa odličnim uspjehom. Predsjednik ispitne komisije bio mu je knez Karlo Švancenberg, koji mu je čestitao na solidno pokazanom znanju i angažovao ga na svom imanju radi obavljanja poljoprivredne prakse. Jedno vrijeme proveo je u čuvenoj ratarskoj školi u Kadenu. Krajem 1861. godine vraća se u Suboticu, gdje mu je otac paroh bio premješten. Radio je na spahiluku grofa Cekonića u Žombolju, koji je imao uzorno imanje i poznatu ergelu. Odatle je otišao u Banat, Bačku i Srem da se upozna sa stanjem u poljoprivredi i istu uporedi sa stanjem u Češkoj, koja je tada smatrana jednom od najnaprednijih zemalja u Evropi. U Novom Sadu izdaje ilustrirani list „Seljak“ a zatim ponovo obilazi zemlje Evrope, radi upoznavanja poljoprivrede i proučavanja plemenitih pasmina govedi.

---

⁹ „Glas Crnogorca“, br. 36, 10. 09. 1874. god.

Dr Đorđe Radić

1864. godine položio je profesorski ispit iz prirodnih nauka na Bečkom univerzitetu, a 1867. godine, u svojoj 29-oj godini života, prvi od Srba, položio je doktorat filozofije „s poljoprivrednom raspravom“ na istom univerzitetu. Od 1869. godine stalno boravi u Srbiji. Osniva prvu zemaljsku poljoprivrednu školu u Kragujevcu, objavljuje knjige i stručne radove. 1875. godine, na zahtjev knjaza Nikole, dolazi u Crnu Goru i osniva prvu zemljodjelsku školu. U svojoj autobiografiji kaže da je „u narod rasturio prve rane sorte krompira. Ranog krompira do mog dolaska u Crnu Goru nije bilo.“ Tokom cijelog svog života gajio je veliku ljubav prema Crnoj Gori, pa je crnogorskoj dvorskoj biblioteci redovno slao primjerke svojih knjiga. Kao znak zahvalnosti i priznanja, knjaz Nikola ga je udostojio čina plemenskog kapetana, što se davalo samo izuzetnim ličnostima, koje nijesu bile crnogorskog državljanstva. Po povratku u Srbiju intenzivno radi na unapređivanju poljoprivrede, obrazovanju kadrova, pokreće listove i piše knjige. Umro je 1922. u 84-oj godini života. Bio je i počasni član Srpske akademije nauka, kao i mnogih naučnih i kulturnih društava u Evropi.

„Primiče se vrijeme da se otvori ova škola, koju je naš narod toliko isto radosno pozdravio, koliko su je koristi zemaljske

silno zahtijevale. Vlada je već učinila neke nužne pripreme za to na Danilovgradu, gdje će se škola otvoriti i postavila je za upravitelja istoj g. dr-a Đorđa Radića, najbolje poznatog poljoprivrednika našeg. Mi se radujemo da je uprava ove škole došla u takoiskusne ruke, još dobro uređenje škole, potpuno saglasno sa stanjem naroda i zemljišta našega, pa ne mogu izostatiplođovi koji se očekuju.“¹⁰

Jedan Srbin iz Vojvodine iznio je u pismu svoje ideje o ustrojtstvu ove škole: „Naprednijim poljodjelstvom, trudom i radom Crna Gora će se preporoditi... Zemljodjelska škola treba da je podijeljena na teoretičku i praktičnu... Po mom iskustvu najcjelishodnije bi za Crnu Goru bila praktična zemljodjelska škola, koja bi razgranata bila na: svilarstvo, voćarstvo, stočarstvo i poljodjelstvo... Učenici iste škole da ne budu deca, nego zreli ljudi i to iz svake opštine po jedan... Za to će u Crnoj Gori samo praktična škola moći pozivu njenom odgovoriti.“¹¹

Nakon temeljno izvršenih priprema, ideja i sugestija mnogih obrazovanih ljudi toga doba, 13. maja 1875. godine otvorena je Knjaževska crnogorska zemljodjelska škola u Danilovgradu, u prisustvu velikog broja zadovoljnih građana i predstavnika vlasti. Upravitelj Radić je ukazao na značaj ove škole za unapređenje poljoprivredne proizvodnje, a okružni načelnik Radović organizovao je svečani prijem.

„Naša zemljodjelska škola na Danilovgradu otvorena je 13.o.m. svečanijem načinom. U 10 sati bila je služba božja, a po tome u školi vodoosvještenja u prisustvu svijeh učenika, mjesne vlasti i mnogoga građanstva. G. dr Radić, upravitelj zemljodjelske škole, razložio je u svome lijepom govoru važnost ove škole i koristi koje moraju od nje nastupiti za našu otadžbinu. Prisutni odazvali su se oduševljenim usklikima: Živio knjaz!

---

¹⁰ „Glas Crnogorca“, br. 10 od 10. marta 1875. god.

¹¹ „Glas Crnogorca“, isto

koji je pohitao da pruži narodu i ovo moćno sredstvo – školu zemljodjelsku za unapređivanje narodnoga blagostanja. Škola je ova povjerena sposobnijem i vrijednijem rukama, a osobiti trud i volja k nauci našijeh mladića već je osvjedočena. Za to možemo i očekivati najbolje uspjehe. Moramo još pomenuti da je narod s osobitom ljubavlju dočekao otvorenje ove zemljodjelske škole i da su se učenici vrlo rado i u znatnom broju prijavljivali. Za prvi tečaj ograničen je broj na 20 učenika.“¹²

Ne može se sa sigurnošću reći gdje je ova škola bila locirana, ali se po riječima A. Pajevića, autora knjige „ Iz Crne Gore i Hercegovine: uspomene vojevanja za narodno oslobođenje 1876“, koja je objavljena 1891. godine, pretpostavlja da je bila na lijevoj strani Zete, u blizini manastira Ždrebaonik. Ovaj pisac navodi još i ovo: „Golema dvorana ove ratarske škole, kao i sve njene druge odaje, pretvorene su sada u bolnicu, jer joj svi đaci odoše na bojno polje.“

Za upis u ovu školu prijavio se veći broj kandidata, ali zbog ograničenosti smještaja i nastave primljeno je svega 18 učenika (12 kao državni stipendisti i 6 koji su se školovali o svom trošku). Kao državni pitomci upisani su sljedeći učenici: Bošković Vaso iz Zagarača, Burić Nikola iz Zagrede, Vujačić Marko iz Podgori, Vujisić Rade iz Prekobrđa, Đukić Radoje iz Brskuta, Janković Savo iz Drušića, Marjanović Milić iz Kralja, Pejović Gavro iz Oraha, Pešić Krsto iz Vrutka, Popović Risto iz Sotonića, Radović Đuro iz Martinića i Tomović Krsto iz Lijeve Rijeke. Imena ostalih šest učenika nijesu poznata.

Upravitelj škole Radić je izradio plan i program škole. Nastava se izvodila iz svilarstva, voćarstva i ratarstva. U blizini škole postojale su ogledne parcele za praktičnu obuku, a bila su nabavljena i najpotrebnija oruđa i knjige. Prvi tečaj u školi završen je 15. jula 1875. godine, ljetnji raspust trajao je do 14.

¹² „Glas Crnogorca“, br. 19 od 19. 05. 1875. god.

septembra iste godine, s tim što je po 5 učenika bilo obavezno da po 7 dana rade u bašti škole. „Bilježimo rado da je iz ove bašte na razne strane naše zemlje preko 60.000 struka zelja rasađeno, to nam ujedno pokazuje, koliko je za kratko vrijeme u školskoj bašti rađeno, a s koliko se gotovošću narod koristio ovom zgodnom prilikom.“¹³

Krajem 1875. godine i narednih godina izbija „velji rat“ i škola prestaje sa radom. Učenici su pošli svojim kućama, ušli u sastav ratnih jedinica i borili se do kraja rata. Oni koji su preživjeli rat bili su ugledni ljudi i dobri domaćini na svojim gazdinstvima. Poslije prestanka rada škole dr Radić je premješten na Cetinje da do 1878. godine obavlja administrativne poslove u Crnogorskom senatu. Te godine vraća se u Zemljodjelsku šumarsku školu u Požarevcu.

Kada je riječ o rezultatima rada ove škole, neshvatljiva je konstatacija dr Đ. Pejovića u njegovoj knjizi „razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852-1916. godine“, Cetinje 1971. god. u odjeljku „Zemljodjelska škola“ da ova škola „nije postigla zadovoljavajući uspjeh“. On istovremeno naglašava da je dr Radić i ranije bio poznat u Crnoj Gori i da su njegove dvije pomenute knjige imali i učenici ove škole. Karakteristično je napomenuti da se u jubilarnoj publikaciji „Pedeset godina na prestolu Crne Gore“, koju je 1910. godine objavio Ministarski savjet Kraljevine Crne Gore u odjeljku „Prosvjeta“ među osnovnim školama ne pominje zemljodjelska škola. Jedino se u odjeljku „Unutrašnje uređenje“ pomenute knjige na strani 218 navodi da je u novoosnovanoj bogosloviji bila ekonomija kao obavezni predmet, kao i da je 1874. godine u Danilovgradu otvorena zemljodjelska škola sa 18 učenika iz svih krajeva Crne Gore. Na ovom mjestu ukazuje se na značaj unapređenja vinogradarstva i maslinarstva, pa se ističe da je knjaz Nikola u

---

¹³ „Glas Crnogorca“, br. 28/1875. god.

Crmnici za sebe podigao vinograd sa hiljadu i dvjesta loza, što je predstavljalo podsticaj za jačanje privrede. Knjaz je ulagao velike napore da se škola, kojom je upravljao „stručnjak odlične spreme“, održi, ali nažalost, usljed ratnih prilika, nakon jednogodišnjeg postojanja ona je morala biti zatvorena.

Prilikom otvaranja škole i prijema učenika se „vodilo računa da učenici budu iz različitih nahija. Osnovan je i ogledni rasadnik voćke i vinove loze, nabavljene su i neophodne alatke. Između ostalog srpski rodoljub iz Starog Bečēja Uglješa Krvarić poslao je nekoliko poljoprivrednih alatki u vrijednosti od 600 guldena. No, sam Đorđe Radić je malo bivao u školi, od nje su ga odvlačili drugi poslovi, a ubrzo je počeo i rat pa je škola prekinula rad, ne ostavivši nikakvog traga o svom postojanju.“¹⁴

U našem okruženju, prije zemljodjelske škole u Danilovgradu, bile su otvorene: Zemljodjelska škola u Topčideru 1853. god, Kmetijska škola u Ljubljani 1854. god, Gospodarsko-šumarsko učilište u Križevcima 1860. god, i Zemljodjelska šumarska škola u Požarevcu 1870. godine.

„Za razvitak naše poljoprivrede, a posebno poljoprivrednog obrazovanja, dr Đ. Radić ima izuzetno velike zasluge. On nije samo dobar poznavalac svoje struke, nego pored toga i čovjek širokih intelektualnih horizonata i dalekosežnih nacionalno-političkih i rodoljubivih koncepcija. Njegovo rodoljublje začelo se još u roditeljskoj kući, a on ga je njegovao i razvijao cijelog svog života, pa je uporedo sa intelektualnim razvitkom i stručnim obrazovanjem kod njega besprijeckorno rasla i želja da se svim svojim bićem posveti djelu poljoprivrednog i kulturnog razvitka i preobražaja. Na tom putu niko drugi nije toliko učinio svojim zalaganjem da se postavi široka, a uz to jednoobrazna osnova stručnog obrazovanja poljoprivrednih proizvođača i

¹⁴ P. A. Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, tom IV, Cetinje, 1994, str. 213, 214.

prvih školovanih kadrova u ovim zemljama, koliko je to učinio dr Radić.“¹⁵

Poslije prestanka rada prve zemljodjelske škole u Crnoj Gori, a osobito od 1878. godine kada je Crna Gora dobila međunarodno priznanje i znatno teritorijalno proširenje, sve više se ističe potreba unapređivanja poljoprivrede, s ciljem da se otkloni primitivni način obrade zemlje i neracionalno uzgajanje stoke. U tom cilju vlada se obraća „viđenijim i umnijim“ glavama da svojim savjetima pomognu unapređivanju agrokulture. Među onima koji su se odazvali na vladin zahtjev bio je prof. Ilija Beara. On je bio jedan od izvanjaca koji je svojim radom i znanjem zadužio Crnu Goru. U jednom svom izvještaju od 21.11.1878. godine on, pored ostalog, kaže: „Težak cijeni riječ i odobrava, ali vjeruje samo u ono što očima vidi. Ja pouzdano tvrdim da će djetelina donijeti veliki napredak u poljodjelstvu, a kad se svako treće ralo njom zasije, više neće biti gladne njive ni mršave stoke.“ Umjesto podataka o njegovom životu i radu, treba citirati tekst epitafa na njegovom grobu na Cetinju: „Ilija Beara rođen je 1844. godine u Zelovu u Dalmaciji, svršiv nauke preseli se u Crnu Goru, gdje kao nastavnik gimnazije, bogoslovije, trudbenik oko domaće poljske privrede 15 godina proživje. Nagla smrt, čestiti život pun čojstva, znanja i radinosti, na božji dan 1887. god.“¹⁶

Na vladin zahtjev Beara je podnio izvještaj i dao „Mnjenije što bi se imalo činjeti od strane države za poboljšanje agrikulture u zemlji.“ Beara je smatrao da je od svih kultura na prvom mjestu rana „krtola“, pa je predlagao da se sadi u 100 mjesta po 10 kgr. Zalaže se za modernizaciju obrade zemljišta, za otvaranje mljekarskih

---

¹⁵ Inž. Ljubo Pavićević, „Dr Đorđe Radić – svijetli lik naše kulturne prošlosti“, *Savremena poljoprivreda*, br. 9/1966. god.

¹⁶ S. Roganović i M. Jovićević, „Iz crnogorske prošlosti“, „Pobjeda“, 27. 01. 1985. god.

zadruga, za osnivanje poljoprivrednih škola, jer bez „dobro izobraženog stručnjaka ni krtola neće dobro ponijeti.“ On je govorio svojim učenicima: „Najbolja je knjiga zemlja naša i oboje kad se spoje to je blago pravo, a znadite da priroda neće sama.“¹⁷

U Nikšiću je 1881. godine počela sa radom prva fabrika „bije-log mrsa“ kojom je rukovodio švajcarski stručnjak Švalej. Time je potvrđeno da je bio opravdan Bearin prijedlog za otvaranje mljekarskih zadruga. Još 1874. godine Crna Gora je dobila srebrnu medalju na izložbi mljekarskih proizvoda u Briselu (za izloženo maslo i skorup). Na izložbama u Liježu i Parizu ova fabrika je takođe dobila nagrade. U štampi je isticano da su sjeverni krajevi Crne Gore „pravi majdan u mlijeku“... Zar nijesu naši Banjani, Šaranci i drugi podobni da budu naša mala Švajcarska, pa da od njihovog mlijeka vremenom procvjeta Crna Gora kao što je procvjetala Švajcarska.

U Baru je bila otvorena fabrika sapuna. „Ovijeh dana sa srećom imadosmo na prodaju sapuna od prve sapunarske fabrike, koja je utemeljena u našoj državi. Za prvi dobar uspjeh naše industrije treba zahvaliti velikom trudu neumornog i neobično darovitog Crnogorca vojvode Maša Vrbice.“¹⁸

U štampi je naglašeno da je prva „kašetica“ sapuna upućena na poklon knjeginji Mileni.

Knjaževska crnogorska zemljodjelska (poljoprivredna) škola u Podgorici

Odlukama Berlinskog kongresa 1878. godine Crna Gora je postala međunarodno priznata država, sa znatnim proširenjem svoje teritorije na plodna poljoprivredna područja. Kako je nastao period mirnog razvitka, to se ulažu sve veći naponi za

---

¹⁷ S. Roganović i M. Jovičević, isto.

¹⁸ „Glas Crnogorca“, br. 29 od 29. januara 1889. god.

unapređenje poljoprivrede i ostalih poljoprivrednih grana, a samim tim i za ponovno otvaranje zemljodjelske škole. Škola je otvorena 20. februara 1893. godine u Podgorici, na svečan način, uz prisustvo velikog broja građana iz Podgorice i okolnih mjesta. Okupljenim građanima se obratio vojvoda Ilija Plamenac, knjažev izaslanik, sljedećim riječima: „Nadajući se u trud i požrtvovanje nastavnika ove škole, mogu vas već unaprijed uvjeriti da će, pored brižljivog vaspitanja ove djece, dobrijem plodom uroditi, jer mi, pored dosta oskudnog zemljišta u našoj otadžbini, nemamo i tih snaga koje bi umnim svojim radom i razumnim proučavanjem doveli narod do toga, pored priznatog nam junaštva, može učinjeti imućnijim i bogatijim.“¹⁹

Na dužnost upravitelja škole postavljen je dr Filip Jergović, koji je tom prilikom ukazao na značaj ove škole: „Nauka je kako svuda tako i u zemljodjelstvu preovladala... Zato se je osnovala i ova zemljodjelska škola, da se i mi kao i ostale napredne države, koristimo njenom naukom i da na njoj podignemo naše dosta oskudno blagostanje. Djeca ova koja su danas u ovu školu uljeglja radosno će se sjećati ovoga dana kada su primljeni u ovaj zavod i oni će raznositi ono sjeme nauke što ga ovdje budu ubrali po svojoj zemlji, a narod oduševljen njihovom naukom i njihovim primjerom blagosiljaće njihov rad.“²⁰

„Neprestane borbe za krst časni i slobodu zlatnu ne dadoše Crnoj Gori da se mirno razvije i na polju narodne privrede i da polagano podiže svoga naroda dosta oskudno blagostanje; kada god je valjalo pušku na rame, a jatagan za pâs, vazda je rđalo ralo i motika.“²¹

---

¹⁹ Izvještaj Knjaževske crnogorske zemljodjelske škole u Podgorici za šk. 1893. godinu

²⁰ Isto,

²¹ Isto.

Podgorica na početku 20. vijeka

Škola je otvorena na svečan način: u mjesnoj crkvi obavljeno je „prizivanje svetog duha“, učenici i prisutni građani došli su „u lijepo okićeno školsko zdanje, gdje je osvećena vodica“, a zatim je vojvoda Ilija Plamenac održao pozdravni govor: „Da bog poživi Gospodara i njegov vladajući dom, koji se kao brižljivi otac stara za sve ono što bi srećom i blagostanjem urodilo za njegov ljubljani narod.“ O ovoj svečanosti knjaza su obavijestili vojvoda Ilija Plamenac, okružni kapetan Lazović i upravitelj škole Jergović. Na kraju je Podgoričko pjevačko društvo otpjevalo crnogorsku narodnu himnu.

„Škola je imala Statut kojim je bilo uređeno i karakter i zadaci škole, kao i postupak oko primanja učenika (najmanje sa dobrim uspjehom iz osnovne škole i od 13-20 godina). Škola je obezbjeđivala u svom internatu, koji je bio u školskoj zgradi, smještaj, hranu i ljekarsku zaštitu učenicima, i to sve o državnom trošku. Školska godina je počinjala 1. februara, a završavala se 1. decembra. Nastava se dijelila na teorijski i

praktični dio. U školi su se izučavali sljedeći predmeti: zakon božji (vjeronauka), srpski jezik, geografija, istorija srpskih zemalja, račun i geometrija, fizika i hemija... Od stručnih predmeta predavani su: zemljodjelstvo s baštovanstvom i livadarstvom, voćarstvo, vinogradarstvo i podrumarstvo, stočarstvo, svilarstvo, pčelarstvo, osnovi marvenog ljekarstva, osnovi šumarstva i nauke o čuvanju zdravlja, poljoprivredno računovodstvo. Opšti predmeti predavani su u prvoj godini, u drugoj godini ratarstvo i voćarstvo, a u trećoj stočarstvo, vinogradarstvo sa podrumarstvom... Učenici su od praktične nastave vježbali sljedeće: obrađivanje, kresanje i kalemljenje voćaka i loza, pravljenje i njegovanje vina, pečenje rakije, pravljenje sapuna, masla, sira, ispitivanje zemlje, mastike vina i mlijeka, rukovanje poljoprivrednim oruđima, gajenje svilene bube i pčela i upotrebu sprava za mjerenje... Za usavršavanje učenika u praktičnom radu škola je raspolagala sa školskim rasadnikom, zbirkom alata i poljoprivrednih mašina, hemijskom laboratorijom, podrumom, zaptom priplodne stoke, pčelinjakom, gojilištem svilene bube, zbirkama minerala, biljaka, sjemena, insekata i bibliotekom. Rasadnik koji je bio veličine šest i po rala zemlje služio je za rataraske oglede. Posebna pažnja se poklanjala biljkama za ishranu stoke, i to lucerke, koja se od 1879. godine počela gajiti u Crnoj Gori, gajeno je žito (pšenica, kukuruz), razne vrste voćaka, vinova loza i šumske sadnice. Škola je posebnu pažnju posvetila unapređivanju stočarstva, koje je tada bilo veoma zaostalo i nedovoljno produktivno. Od školskih učila za stočarstvo raspolagala je sa modelima nekoliko rasa goveda i konja, automatskim preparatima domaćih životinja, zbirkama vune engleskih, španskih i domaćih ovaca, slikama svih vrsta stoke i td. Za praktičnu obuku u gajenju, ishrani i njegovanju stoke škola je imala u svojoj štali zapt

krava domaćeg soja, par domaćih konja i čopor engleskih svinja crne i bijele rase.“²²

Nastavu su izvodili: dr Filip Jergović račun s geometrijom, prirodne nauke, hemiju, zemljodjelstvo, voćarstvo, povrtarstvo i praktičnu nastavu; dr Mitar Radulović, okružni ljekar – nauku o čuvanju zdravlja i liječenje učenika; dr Đorđe Stefaneli, mjesni veterinar – stočarstvo i Zarija Radičević, mjesni učitelj – zakon božji, srpski jezik, geografiju i svilarstvo. Radulović i Stefaneli izvodili su nastavu bez naknade.

Škola nije imala stručnog kadra za unapređivanje stočarstva. Značajan prijedlog za unapređivanje stočarstva dao je 1895. godine Leopold Adamec, profesor stočarstva i mljekarstva na Univerzitetu u Krakovu i kasnije profesor na Visokoj poljoprivrednoj školi u Beču. Opširan izvještaj podnio je i knjazu Nikoli.

Prvobitno je bilo predviđeno da nastava u školi traje dvije godine, ali je kasnije ustanovljeno da za realizaciju predviđenog programa treba da traje tri godine. Upisano je 10 učenika kao pitomci o državnom, a sedam kandidata o svom trošku. Državni pitomci bili su: Bošković Boško iz Brdske nahije, Vujović Milo iz Riječke nahije, Vukosavović Jovan iz Crmničke nahije, Jakšić Gojko iz Katunske nahije, Kažić Simon iz Lješanske nahije, Kaluđerović Ivo iz Primorske nahije, Medenica Marko iz Moračke nahije, Nikolić Staniša iz Nikšićke nahije, Stojanović Radule iz Vasojevičke nahije i Todorović Stanko iz Zetske nahije. Pitomci koji su se školovali o svom trošku bili su: Ivanović Milisav iz Sjenice, Miljanović Lazar iz Podgorice, Popović Mileta s Meduna, Radičević Veliša iz Bjelopavlića, Radičević Milo iz Vukovaca, Radović Špiro iz Podgorice i Radulović Rako iz Podgorice.

²² Dr B. Marović, *Stočarstvo Crne Gore*, 1998, str. 92, 93.

U ljetopisu škole, koji je bio sastavni dio izvještaja, ističe se da je knjaz Nikola 9. marta 1893. godine pozvao sve učenike ove škole s upraviteljem u svoj dvorac na Kruševcu u Podgorici. „Njegovo visočanstvo blagovoljilo je tom prilikom najmilostivije izvijestiti se o svakom učeniku, kao i o dotadanjem radu i napretku škole.“²³

U toku drugog tečaja nastava je izvođena u znatno povoljnijim uslovima i sa boljom opremljenošću. Predavani su isti predmeti kao i toku prvog tečaja. Pored navedenih nastavnika u prvom izvještaju bili su angažovani Krsto Popović za zakon božji i srpski jezik i Stanko Todorović koji je predavao praktični rad i nadzirao školski internat. U cilju unapređivanja nastave u znatnoj mjeri koristili su se pokloni koji su dostavljani školi: Vaso Doić, učitelj iz Bjelovara, poklonio je školi model pčelarnika, a gospodin Ludvig Frijer, apsolvent prirodnih nauka, zbirku prepariranih ptica. Mitropolit Mitrofan Ban, pri povratku iz Ostroga, poklonio je školi ikonu sv. Trojice. Sa radom škole, prilikom posjeta, upoznali su se: g. K. Fruvirt, profesor u Višoj poljoprivrednoj školi u Medlingu kod Beča, prof. Pavle Rovinski, vojvoda Ilija Plamenac, koji je prilikom svake posjete Podgorici posjetio školu. Upravitelju škole nije data ni jedna primjedba na ponašanje učenika. Trogodišnji tečaj šk. 1894/95. god. sa uspjehom su završili svi učenici, upisani 1893. godine, osim Radulović Raka iz Podgorice, koji se ne pominje u izvještaju.

„Prilikom zaključenja ispita naših lanjskih učenika, koji je održavan 1. decembra 1895. godine pod presjedanjem gosp. ministra vojnog I. Plamenca, u prisustvu mnogobrojnog odličnog mjesnog građanstva, nagrađeni su bili svi učenici

---

²³ Izvještaj knjažev. crnog. zemljodjelske škole Podgorica, 1893.

prema svom napretku i prema potrebama ovog kraja raznim korisnim poljoprivrednim makinama i alatima, za čiju je nabavku Visoka vlada odredila trošak od 400 fiorina. Korist od ovakvih nagrada je očigledna, jer tijekom se načinom i učenik primjerno zadovoljava, a i narod se preko učenika bolje upoznava sa savršenijim poljoprivrednim oruđem.“²⁴

Škola je vršila veliki uticaj na sredinu u pogledu unapređivanja poljoprivredne proizvodnje. Seljaci su tražili savjete i pomoć. Poljoprivredne mašine (vijavice, krupač, trijer i sl.) besplatno su ustupane seljacima, koji su u praksi mogli ustanoviti njihovu prednost nad ručnim radom. U rasadniku škole jedan dio zemljišta bio je određen za „opitno polje“ za gajenje glavnijih poljskih usjeva (kukuruz i pšenica). Ogledi sa pšenicom koji su vršeni u rasadniku nijesu dali povoljne rezultate. Domaće sorte pokazale su bolje rezultate od 12 sorti engleske pšenice. Kod kukuruza nađene su dvije sorte plodnije od domaćih. „Ukoliko bi se ovim ogledima dobile rane sorte pšenice i kukuruza i ako bi se ove sorte i dalje gajile u dvopoljnom plodoredu, bilo bi tada moguće, pored istaknutih prednosti, u rejonu Zetsko-bjelopavličke ravnice dobijati dvije žetve sa iste površine u toku jedne godine.“²⁵

Sredstva informisanja u tadašnjoj Crnoj Gori („Glas Crnogorca“, „Prosvjeta“) redovno su informisale javnost o radu škole i o redovnim ispitima kojima su prisustvovali predstavnici vlasti i roditelji učenika.

„Iz Podgorice javljaju da je tamo bio godišnji ispit u Zemljodjelskoj školi pod predsjedništvom gosp. Ilije Plamenca

---

²⁴ Izvještaj knjaž. crnog. zemljodjelske škole Podgorica, šk. 1894/95. god.

²⁵ Inž. Ljubo Pavićević, „Prve poljoprivredne škole u Crnoj Gori“, „Poljoprivreda i šumarstvo“, br. 3/4 1964. god.

i u prisustvu gosp. Mila Tatara s Cetinja i mnogobrojnih odličnijih građana. Školska godina završavala se svečanim blagodarenjem u nedjelju.“²⁶

Za vrijeme šestogodišnjeg postojanja škole (1893-1898) završni ispit položilo je 25 učenika. Svi, osim jednog, dobili su zaposljenje. Po odobrenju upravitelja Jergovića Jovan Vukosavović iz Sotonića i Vidak Krkeljić iz Zagoriča upućeni su u Francusku radi stručnog usavršavanja. Iako ova škola nije dala veći broj učenika, ona je postigla značajne rezultate, prvenstveno u praktičnoj nastavi. „To nijesu bili đaci, već mladi ljudi koji su svjesno težili da nauče ono što im otvara put ka postizanju izvjesnog cilja. U praktičnom radu su takođe bili revnosni i efikasni, odnoseći se prema tom poslu kao da je lično njihov.“²⁷

„Ova se škola ne samo starala o vaspitanju i obrazovanju učenika u oblasti stočarstva, već je proučavala i stanje i prilike u poljoprivredi Crne Gore. Pratila je takođe razvoj poljoprivredne nauke i prakse u drugim razvijenijim zemljama i njihove rezultate primjenjivala u Crnoj Gori.“²⁸

Izvjestaji o radu škole upravitelja Jergovića dokaz su značajnog i uspješnog rada: organizaciji nastave, životu pitomaca i uticaji na sredinu u kojoj je škola djelovala. Na početku oba izvještaja nalaze se stručni radovi upravitelja Jergovića: Filokera i Upotreba sumpora u vinarstvu.

„Kao što se vidi iz okvira djelatnosti kojima se ova škola bavila, kako iz oblasti biljne i stočarske proizvodnje, ona se nije samo brinula o vaspitanju i obrazovanju svojih učenika, nego je možda sa isto tolikom pažnjom proučavala takođe

---

²⁶ „Prosvjeta“, list za crkvu i školu 1895. god.

²⁷ P. Rovinski, navedeno djelo, str. 291.

²⁸ Dr B. Marović, *Ekonomska istorija Crne Gore*, Podgorica 2006, str. 182.

stanje i prilike u Crnoj Gori, a uz to pratila razvitak savremene poljoprivredne nauke i prakse u drugim naprednijim zemljama i rezultate njihova rada provjeravala u našim uslovima proizvodnje, nastojeći pri tome da se oni što više primjenjuju u našoj zemlji. Skoro bi se moglo reći da je to bio njen glavni zadatak.“²⁹

Poslije prestanka rada škole u Crnoj Gori je osnovano nekoliko voćnih i loznih rasadnika (Danilovgrad, Bar, Limljani, Sotonići, Morača, Kolašin). U njima su održavani tečajevi za seoske mladiće i učitelje osnovnih škola. Uskoro je osnovan Stočarski zavod sa poljoprivrednom stanicom u Nikšiću, s ciljem unapređenja stočarstva u Crnoj Gori. Osnivanjem zavoda i rasadnika trebalo je ispuniti prazninu koja je nastala prestankom rada škole. Ogludnim parcelama rukovodili su oblasni ekonomski, koji su imali zadatak da kao učitelji-putnici pomažu zemljoradnicima, svaki u svojoj oblasti. Na uglednim poljoprivrednim imanjima osjećala se potreba za stručnim kadrovima, pa je 1906. godine na Skupštini Crne Gore istaknuta potreba za upućivanje mladih ljudi na školovanje van Crne Gore. Devedesetih godina 19. vijeka knjaz Nikola se zanosio mišlju da u Baru otvori mali univerzitet za obrazovanje kadrova, kako bi se sredstva koja su davata za školovanje u inostranstvu usmjerila u Crnoj Gori za predviđene namjene. Međutim, kako ističe Franjo Rački u pismu Štrosmajeru i nadbiskupu Milinoviću, nije se mogao obezbijediti profesorski kadar. Godine 1914. javlja se ideja za otvaranje poljoprivredne škole u Metohiji. Uprava manastira Dečani dala je za tu namjenu zemljište u selu Streoci kod Peći, ali su nastupajuće ratne prilike osujetile ostvarenje ove ideje.

---

²⁹ Inž. Ljubo Pavićević, navedeno djelo, 1964. godine.

Literatura:

- M. Kostić, *Škole u Crnoj Gori*, Pančevo 1876.
- P. Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, tom IV, 1994.
- „Glas Crnogorca“, 1874, 1875. i 1889.
- S. Lekić i T. Marković, *Poljoprivredne škole u Crnoj Gori 1875-1995*, 1995.
- Izveštaji Zemljodjelske škole u Podgorici 1893. i 1895.
- Dr B. Marović, *Ekonomska istorija Crne Gore*, 2006.
- Dr B. Marović, *Stočarstvo Crne Gore*, 1998.
- Inž. Ljubo Pavićević, *Prve poljoprivredne škole u Crnoj Gori*, 1964.
- D. Živković, *Istorija crnogorskog naroda*, tom II, Cetinje 1992.
- „Prosvjeta“, 1895.
- *Njegoševa pisma J. Gagiću*